

Reményi Ferenc:

Reményi Ede hegedűművész életrajza

– 7. rész

KÉT ÉV PÁRIZSBAN. HAT ÉV AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN. HAT ÉVI UTAZÁS A FÖLD KÖRÜL. HAZATÉRÉS (1876–1891) (Az előző rész folytatása.)

Szegény művész! Nemsokára még több oka volt abracadábrás, kerülő utakon járó leveleket írni. Van egy, bizonyára Plotényi szökése után írt, félig átbúzott levele atyámhoz, melyben saját kritikus helyzetéről értesíti. Így ír: „A végét járjuk. Jól tetted, hogy írtál a polizeibez, de ezentúl se ne írjatok, se ne tegyetek semmit, legfeljebb amit én írok, és az is csak úgy valable (érvényes), ha a levél szövegétén pont van, csak annak” (eddig át van húzva, következik az át nem húzott rész): „Higgyétek : schrecklich (borzasztó). Áldjon Isten (és) könyörölgjön rajtam és gyermekeimen. Írjatok Voirinhez (ez egy párizsi vonókészítő, ki a jóakarója volt, s kibén bízott, mint titoktartó emberben) – megkaptam leveledet – prisonnier (fogoly) vagyok – Johanna, a jó Johanna (t.i. az édesanyám) rosszul tette, hogy írt. Bedlam népséggel (a „Bedlam” szó a Belleme népies angol rövidítése, és London egyik régi elmegyógyintézetének a neve. Ma is használgják, a „Bedlam népség” tehat annyi, mint „örültek”) levelekkel nem lehet boldogulni. Légy oltalmam. Hát Nándor, a jó Nándor! Csókol stb. szerencsétlen Edétek. Mielőtt pénzhez nem jutok, mit sem tehetek, de már van reménységem. In haste and in secret your Ede. (Sietve és titokban, Edétek). Csókolom Károlyt.” Atyám eszerint már előbb megtudta, hogy öccsét az asszonyok fogva tartják, s ezért levélileg a párizsi rendőrséghez fordult azon kéréssel, hogy az szerezzon magának tudomást a tényről, „vu que le caractère de cessa femmes me fait tout craindre” (mert ezeknek az asszonyoknak a jelleme félelmet ébreszt); alkalmazzák a kellő rendszabályokat, hogy öccsét kiszabadítsák, és küldjenek neki sürgönybűrt. Reményinek február 7-én, kávéházban, tehat titokban írt, részletes levele atyámhoz leírja e lépés eredményét. A rendőrség ott járt a lakásán, közegei igen ügyesen viselkedtek, látogatóknak adták ki magukat; az asszony nem volt a szobában. „Passons outre ők nem segíthetnek. E lépéssel mindent elrontbattál, minden plánumomat

anihilálhattad volna (minden tervemet tönkretelhetted volna), mert ez a két asszony nem asszony, hanem két fúria. Mme Althausnak írtál, képzeld itt van Párizsban, leveled következtében. Tudtomra adta a fogorvos Michaels (Párizsban letelepedett angol fogorvos lehetett, legalább aszerint ítélve, hogy angolul levelezett atyámmal, szintén bizalmas ember) barátod által ittlétét – ott láttam őt – segíthet, de nem egészen, s az nem is olyan könnyű; hja, ha az a két kedves gyermek nem volna, egy batkát sem gondolkoznék a dolgon, de két gyerek van, mindent meg kell fontolni, avant de prendre une décision irrévocable, qui sera et doit être certainement faite (mielőtt visszavonhatatlan elhatározásra jutunk, ami meglesz, meg kell lennie), másképp fizikai és morális halál volna a vége. Fejem zavart, következetesen sem tudok írni, ergo légy elnéző.” Írja, hogy anyám azáltal, hogy női jó szíve sugallatát követve írt egy békéltető levelet Gizellának, sógora érdekében, csak rontott a dolgon. Gizi egész nap szidja, hogy mer az ő dolgába beavatkozni; „pour elle rien n'existe dans ce monde, ni Dieu, ni diable. Il n'y a que sa rage, son orgueil, et sa bosse, de destruction, elle devaste tout comme un ouragan. (Öntörvényű, nem ismer se Istent, se ördögöt, önpusztító hajlama van, és mint a szélvész, mindent el akar pusztítani.) Istenem, ha a gyerekek nem volnának, rég elilantam volna már.”

Althausnéra visszatérve közli, hogy ő azt akarja, szökjék meg a művész Londonba a gyerekekkel és hegedűjével, de belátta, hogy ez most lehetetlen. „2-3 hét múlva, igen is, akkor lehet, ha egyszer itt Párizsban a Hymnus dolgát és sok más egyebet szépen elintézttem, alors on pourra très sérieuse – ment aviser á la quitter el de la forcer á retourner en Hongrie avec sa mère. (nagykomolyan tervezem, hogy elhagyom, és visszakényszerítem Magyarországra, az anyjával együtt.) A Gizivel való további megélhetés a lehetetlenségek közé tartozik és tartozott.” „A Polizei-chef ma elolvasta telegrammodat nekem – tegnap óta nem vagyok többé prisonnier. I am now on half liberty (most félig szabad vagyok), meddig fog még tartani, nem tudom, de úgy fogom

rendezni a dolgot, hogy addig, míg Mad. Althaus itt marad, én őt minden nap látbassam. Mad. Althaus históriájában minden helyén van, csak egy nem: az a szegény asszony szerelmes belém. Uram Istenem, ha ebbe is beleugornék, úgy cseberből vederbe esném. Elég volt ebből egy házasság is. Ha Mme Althaus gazdag volna, teljes marokkal markolhatnék erszényébe, de leider nem gazdag, csakis nagyon praktikus, és nekem Londonban kiszámíthatatlan basznomra lesz – lehetne.” Inti a továbbiakban atyámat, hogy mindaddig, míg tőle tudósítást nem kap, ne tegyen újabb lépést, ne hogy komplikálja az amúgy is tarthatatlan helyzetet. A fő nehézség most még onnan ered, hogy az a két asszony semmiféle skandalumtól vissza nem irtóznék, mindenben és mindenre lehetetlenné tenne – érted? Aztán avant que ce deux femmes arent eu un supcon quelquene, il faut, (mielőtt az asszony bármiben is kételkedne, kell) hogy fontos ügyeimet előbb elrendezhessem; ich kann und darf nicht die Sachen über 's Knie brechen, de plus (nem szabad csak úgy elhamarkodnom a dolgot), egyszer az irrévocable (visszavonhatatlan) lépést megtéve, annak borzasztó következtéseit meg kell fontolnom.” Egy másik, szintén kávéházban írt levelét úgy kezdi, hogy „Keresztemet el kell viselnem. Két hét múlva hymnusom úgy hiszem elő lesz adva, és aztán, de csak aztán fogom elkezdni az actiót. Előbb nem lehet. Pénzem nincs, pénz nélkül semmit sem lehet tenni.” Választ Voirinhez kér, ha valami különös közleni valója volna atyámmak.

Valami Dessus nevű ember is segítségére lesz, ha kenyértörésre kerül a sor. Hymnusának előadása, s a csőd megszüntetése képezi február 18-án írt levelének vezérmotívumait. Utóbbi előbbivel annyiban függ össze, hogy ha magyarországi csődje Párizsban kitudódna, ez ártana nevének, és a himnusz sikerét is veszélyeztetné. Feltételezi, hogy Nándor bizonyára elbeszélte a himnusz históriáját, és a művet eljátszotta. Most már örömteljes szívvel megírhatja, hogy 3 hét múlva Pasdeloupnál elő fogják adni nagy zenekarral és nagy énekkarral, 4000 ember előtt. Az egész előadás anonyime lesz, se költő, se zeneköltő

megnevezve nem lesz. Ezért a legnagyobb titoktartás szükséges, mert ha Pesten is híre jár szerzeményének, felveszik az újságok és Bécsen át eljutna a párizsi hírlapokba is. Akkor minden el volna veszve. (Eszertint versenypályázat volt hirdetve Párizsban, egy valószínűleg nemzeti himnuszra.) Ő a báltérben marad; az egészet egy Armand Gouzien nevű barátja végzi. A sikerre Isten segítségével bizton számú, és ez a siker sok bajján keresztülsegítené, szabadon lélegzenék, biztos révbe jutna, a sok ránehezedő csapás után megnyugodhatnék, és félbeszakított munkásságát friss erővel – egészsége az még jó – újra kezdené. Ha a himnusszal reüsszíroz (sikert arat), a légion d'honneur rendjelet (a Becsületrendet) is könnyen megkaphatná, ezért is a csöndnek meg kell szünnie. Tudakozódik Nándor hol-léte iránt. (Pesten, vagy Ungvárt van-e?) Értésítendő, hogy a himnusz basszusát és harmóniáját sok helyütt megváltoztatta. Csókoltatja. Intézkedést kér, nehogy a Weizenkornnál lefoglalt loosok (kétes olvashatóságú szó, de valószínűleg sorsjegyeket jelent) el ne vesszenek. Természetes, hogy január 31-én pénzt nem küldbetett, de márciusban, a himnusz után majd küld. Szóval e himnuszhoz fűzi minden reményét.

Még van egy cédulája, mely valószínűleg későbbi kelte, mert leveleket „Plotényi poste restante” címre kér küldeni; és a végén hozzá teszi, hogy: „Nándor puszil.” Tehát Plotényi már visszajött Párizsba, már pedig előbbi levele írásakor Nándor még Magyarországon volt. Kéri atyámat, hogy Gizi minden levelét tegye el (bizonyára, hogy egy esetleges bírósági eljárás folyamán felhasználhatók legyenek), s hozzá teszi: „Comme c'est triste, d'être obligé de prendre pareilles précautions (Milyen szomorú, hogy ilyen óvintézkedéseket kell tenni) – egy szót sem senkinek – silence secret (titoktartás). Ezen soraimat tépd el. Jobannát ilyesmivel ne gyötörd – Károly, de csak Károly mindent tudhat – holnap körülményesebben.”

1878. február havában még négy levél van, melyek e családi krízissel összefüggnek, egy levél Althausnétól Londonból (?), febr. 6-áról, Voirinnek egy levele febr. 10-ről, és Michaels fogorvosnak két levele (febr. 15. és 21.). A legérdekesebb ezek közül Althausné levele (angolul), amelyben atyámat fivérének borzasztó helyzetéről értesíti, és mentő tervét közli. Párizsi információi (Fieldnétől) szerint a művész helyzete olyan, hogy ha nem történik valami érdekében, akkor rövidesen meghal. Hogy a szerencsétlen ember megmentessék, ő azt ajánlja, hogy a művész azonnal jöjjön Londonba,

mely esetben Althausné baltalmában volna neki egy legalábbis 500 fontnyi kölcsönt szerezni. Már írt is Mac Alister úrnak, Ede egyik jóbarátjának, hogy garantálja ezen összeg folyósítását 3 óra. Althausné bangversenyeket fog rendezni, ami óriási munkájába fog kerülni. Mindezt csak azon esetben tehetné, ha a művész egyedül, tehát neje nélkül jön, mert „ő mindent szétrombol, és párizsi tapasztalatom után ítélve még maga a gondolat is, hogy az asszony ide jöhetne, és zavart okozhatna, megakadályozna abban, hogy bármit is csináljak. Nagyon is egy rettenetes asszony ő (She is too horrible). Ha Mac Alisterék igenlően válaszolnak, akkor atyám jöjjön Párizsba, rendezze a dolgokat, érvényesítse családífi tekintélyét és vigye el az asszonyt, anyját és gyermekeit Magyarországra. Althausné igyekezni fog néhány barátját rávenni, hogy garantálják 10 font küldését kéthetenként a család számára. Atyám fedezze a család bazautazásának költségeit, Althausné és férje pedig megfizetik Ede és Nándor utiköltségeit Londonba, és gondoskodnak róluk az első hetekben, míg pénzhez nem jutnak. Csak legyen a művész Londonban, mint szabad ember, akkor minden, ami szükséges, megtörténik, mert a levélíró igen nagy hatalom felett rendelkezik. Kéri atyámat, vegyen részt, nagy testvéri szeretetétől ösztönözve, e mentő akcióban. A művész olyan jó ember, és még azon gyöngesége is, mellyel visszautasítja gonosz nejének ellátás nélküli elbágását, tiszteletreméltó. Sietni kell, mert ha a mostani jó alkalom elmulasztatik, a művész esetleg évekig visszamarad pályáján („be may be throun, back by 2 or 3 years”). Kéri Nándor címét.

A levél felette érdekesen világítja meg a kritikus, és pszichológiai szempontból kényes és komplikált helyzetet. Beletekintünk a fő- és mellékszereplők lelkivilágába, cselekvési impulzusaiuk fonásába. Úgy látszik, valami vad zsarnoki, romboló szenvedély idézi elő az egész bonyodalmat a művész neje részéről, és támaszt lel nála lévő édesanyjában. A művész túl gyenge arra, hogy akarátát a két asszonnyal szemben érvényesítse; ez a harc fel is emészténé összes lelki energiáját, tehát képtelenné tenné művészetének gyakorlására. Ebben az asszonyok által különben fizikig is gátolva van olyannyira, hogy egy ideig valóságos fogoly a saját házában. Belátja, hogy szakítani kell, ha nem akar tönkre menni férfikorának és kifejlett művészetének legvirulóbb szakában. Vele együtt családja is tönkre menne. El is határozta már a szakítást, a megszökést. De mi történék szeretett két apró gyerme-

kével, ha most, midőn semmi pénze nincs, tehát nem gondoskodhat róluk, ott hagyná őket? Tehát mérlegel, fontolgat; reményét egy himnusz-szerzeményének sikeréhez fűzi; ha a siker anyagi eredményt is hoz, talán akkor megteheti lelkiismeretfurdalás nélkül a „visszavonbatatlan” nagy lépést. Egyelőre tehát ellentáll Althausné csábító szírén énekének; s ez, amint Althausné maga is bevallja, tiszteletreméltó jellemvonás benne.

Atyám is szeretne segíteni fivérére, akit szeret, s kire, mint a család híres tagjára büszke, és tesz is lépéseket, de a határozatos és energikus, célravezető lépéseket a távolból megtenni annál nehezebb, mert atyám is kötte van saját családjá által, és akkor még igen szerény anyagi viszonyok között élt. Főszereplővé válik Althausné is. Levele duzzad az angol faj hatalmas energiájától, cselekvőképességétől, de minden szava egyúttal elárulja a szerető nő lázas aggodalmát. Mert ennyi altruizmus szerelem nélkül el sem képzelhető. A művész jól látott tehát. Voirin leveléből látjuk, hogy ő már 1877 vége óta szerepel mint diszkrét levélközvetítő, tehát az áldatlan helyzet már azóta tart. A jóakarát és aggodalom ezen különben egyszerű és kevés műveltségű ember (rossz helyesírása után ítélve) nyilatkozataiból is kitétnik. Mióta Plotényi elutazott, a művész nem szöröztette vonóit, pedig azelőtt nem múlt el 15 nap anélkül. Elbírta tehát, hogy akadályozva van a mozgásban. „Je ne croyais pas qu'un homme comme lui, un si grand artiste, pouvait avoir le malheur de posséder une femme pareille.” (Nem hittem volna, hogy egy ilyen művésznek balszerencséjére ilyen felesége legyen.)

Hogy J. P. Michaels (Paris, 45. Avenue de l'Opéra) valószínűleg letelepedett angol fogorvos volt, arra atyámból intézett két levele vall, mely folyékony angol nyelven van írva. Műveltségénél és állásánál fogva sokkal magasabb szempontból látszik bizalmi és közvetítő szerepét játszani, mint Voirin. Hozzá fordulnak személyesen és levélileg az összes fő- és mellékszereplők. Ő maga csak diszkrétan közvetít, nem nyúl bele a bangyabolyba. Jó akarattal viseltetik a művész iránt, de minden szenvedélytől és érdektől ment pszichológus szemén át nézi és mérlegeli úgy őt, mint a körülötte kavargó egész tohuwabobut. Nála találkoznak a művész és Althausné; Fieldné is felkeresi. Egész igyekezete az, hogy szűnjék meg a sok céltalan akció, és érvényesüljön a leg egyszerűbb eljárás, vagyis az, amit a művész maga óhaj, de kellő tőke nélkül nem tud végrehajtani, hogy t. i. küzdelmét a két

asszonnyal vívja meg ő maga (let him fight out his own battles), szűnjék meg a sok egymást keresztező levelezés és egyéb részletek, miből csak mind több baj származik, majd leszabadul aztán a művész a zátonyról; a sok szakács elrontja az ételt. Különbön az ő nézete szerint Reményi helyzete nevével szemben nem is olyan rossz. A művész csak túl gyenge, s úgy látszik maga sem tudja, mit akar (ebben tévedett Michaels). S ami a pénzt illeti, csodálatos, hogy soba nincs elég ebből, mert hallomás szerint a művész június hó óta 25000 frankot kapott (főleg Mac Allisteréktől), s ha még sincs semmije, akkor esztelen dolog volna őt a pazarlásban még több pénz juttatásával előmozdítani (pl. az is, hogy atyám küldjön pénzt); ezt Fieldnétől hallotta. (Saját gyanításom szerint ez a pénz, még ha tényleg ily nagy összegre rugott is, az addig felszaporodott párizsi adósságokra ment, mert Pestre, levelei után ítélve, vajmi keveset küldhetett, hiszen különben a csődöt megszüntethette volna, s nem kellett volna még legutolsó, 1878. októberi, londoni bangversenyének nagy sikerét is eltitkolnia.) Althausné egyszer 300 frankot, más-szor 200 frankot adott át neki pillanatnyi szükségleteire, ezenfelül valami Monsieur Lius-nál, ki mint Reményi jóbarátja szerepel, 12 vagy 20 fontot hagy számára, mint külön pénzt („extra money”). Ami Althausnéét illeti, ő is, úgy mint Fieldné, jólelkű, kifogástalan bölgyek, s minden erejükben rajta voltak, hogy a művészt a hínárból kibúzzák. Különösen Althausné elment azon határig, ameddig egy bölgy elmebet. Althausné azonban kénytelen volt visszavonulni, mert férje visszahívta Angliába, attól félvén, hogy ha kitudódik, miszerint neje segíyezi Reményit, ebből botrány keletkezik. Megemlít valami Dessus és Maupin nevű egyéneket, de nem tudja, hogy mi a szerepük.

Felmerült az a gondolat is, hogy az osztrák követség figyelmét is felhívják Reményi helyzetére (hogy atyám a párizsi rendőrséget felhívta, már hallottuk), de csakhamar elfelejtették. Kíváncsi, hogy tulajdonképp mit fog a művész cselekedni. Közlése szerint már unja a sokféle támogatást, mert az eddigi akciók csak ellenkeztek érdekeivel. A szimpátia szép, de nem ér semmit, ha nincs kölcsönrel támogatva. Ha elég pénze volna, ő maga legjobban tudná rendezni ügyét (ez megegyezik azzal, mit atyámnak írt).

Ugyanezen év (1878) szeptember haváig nem áll levél rendelkezésemre, mely a krízis fokozatos lefolyását megvilágítaná. De nem is szükséges, mert az alább közlendő lev-

elekből világos, hogy Reményi a bonyodalmat mindaddig megoldani nem tudta. Bármi lett légyen is az oka, a himnuszhoz kötött remények megbíúsulása-e vagy más, nem tudni, a művész elegendő pénzösszeghez hozzájutni nem tudott, pénz nélkül pedig a saját mozgási szabadságát visszanyerni nem volt képes, sem családját nem hagyhatta anélkül, hogy végínségbe ne jusson. Erre pedig a családját szerető, jó szívű, lelkiismeretes és becsületes családfő kapható nem volt. Így a család mind nagyobb nyomorba süllyedt, növekedett a párizsi hitelezők száma is, anélkül, hogy a pesti hitelezőket ki lehetett volna elégíteni. Az alábbi levelekben lesz tehát szó a csödről, a már említett Reinitzről, zálogcédulák megváltásáról, stb. Pokoli 9-10 hó le-betett az, amelyet a művésznak ily viszonyok közt végig kellett küzdenie. Maradt a kerülő úton, vagyis Voirinen át való levelezés is. A művésznak szüksége volt sikerre, viszont félt a nagy, zajos sikertől is, mert attól tartott, hogy hírére megrohanják a türelmetlen hitelezők.

Mielőtt az egyetlen kivezető út, a szökés lehetővé vált, egy fontos eseményről kell megemlékezni, és ez Plotényi nősülése. Már említettem, hogy Plotényi visszatért Párizsba, de úgyszólván csak azért, hogy meg-nősüljön. Ez bizonyára kapóra jött úgy neki, mint mesterének is. Plotényinek nem volt maradhatása mestere családjában, még pedig – ezt saját, januári leveléből is láthattuk – Reményiné miatt. Az ok valószínűleg az, hogy az asszony indulatos-ságát, zsarnoki szeszélyeit még az anyagi szelidségű Nándor sem bírta elviselni. Az egyik, alábbi levélből kitűnik, hogy Plotényi nősülése Reményiné tudtán kívül történt, bárba nehezen érthető meg, miképp tudták ezt előtte eltitkolni. Amint atyám elbeszélte, művész öccse Párizsban szoros ismeretségi viszonyba lépett a már említett, Mac Alister nevű skót nemesi családdal, mely akkor Beaumanoirban élt, Tours mellett. Ha jól emlékszem, a gyenge szervezetű Mac Alisterné miatt telepedtek le az enybe éghajlatú Touraine-ben. A család nem csak kedvelte a zenét, hanem előszeretettel művelte is. A zene hozta tehát össze a művészt és tanítványát Mac Alisterékkal. Csakhamar szerelmi viszony fejlődött ki a csinos és szimpatikus Nándor, és a család egyik leánya, a nagy műveltségű és igen szépen zongorázó Eugénia közt. A művész észrevette a viszonyt, és vallomásra bírta tanítványát. Midőn ez kijelentette, hogy szerény születésénél fogva nem merészkednék a gazdag és előkelő leányt megkérni, a művész maga

vállalta a kérő szerepét. Lépése sikerrel járt, és úgy látszik, a házasság már 1878 április havában megtörtént. Ezt bizonyítja a Magyar Nemzeti Múzeum 1911 évi Liszt Ferenc emlékkiállításának lajstroma, mely a 13. oldalon felsorolja Lisztnek egy Weimarból 1878. április 20-án kelt, és Plotényihez intézett levelét, amelyben utóbbinak házasságkötése alkalmából a tanúságot elvállalja, és egyben képviselével J. W. Fieldet bízta meg. Reméli egyszersmind, hogy Párizsban mint jury-tag Magyarországot (valószínűleg az 1878. évi párizsi világg kiállításán) képviselni fogja, találkozandnak. Plotényi nősülésével megvált mesterétől, miután 16 évig élt vele együtt. Egyszer-smind megvált a művészi pályától is. Boldog családapa lett, akinek családjában a zene ápolása hagyományossá vált. Az ifjú pár egyelőre Beaumanoirban telepedett le a Mac Alisterék által bérelt kastélyban, és csak körülbelül egy évtized múlva tette át lakóhelyét Magyarországra.

Most térjünk vissza a magára maradt, szerencsétlen művészhez. Legközelebbi levele, mely még Párizsból (11. Rue Constantiople), 1878 szeptember 19-éről van keltezve, és atyámnak szól, már a küszöbön álló fordulatot jelzi. Még mindig titokban kell írnia, ha tartózkodás nélkül akar szólni. Igazi leveleit három ponttal jelzi, a jelzés nélküliek otthon iratnak és érvénytelenek, de azokra is felelni kell. Igazi leveleire a válasz még mindig Voirinhez intézendő. „Végre valahára – így írja – szabadon lélegzem. Egy 36000 frankos szerződésem van 10 hónapra Észak-Amerikában. Feleségem ezt is másképp tudja, mert különben meg nem menekülhettem volna. Most tehát mindenek előtt egyet kell tüstént tudnom: Eljönne-e te feleségemért és gyermekeimért – őket hazaviendő – október 10. felé Párizsba? A pénzt ezen útra nagynehezen elküldhetem Neked, és itt 3000 frankot fogsz találni az idevaló és otthoni költségekre. Ezen levelemre Voirinhez felelj postafordultával. Ha ezt megteszed, meg vagyok mentve, feleségem és gyermekeim is. Ha ezt sem tebed értem, akkor tudj elveszettnek. Ezt szívedre kötöm. Hallgattam az egész idő alatt, de most eljött az idő cselekedni. Úgy mint Te azelőtt akartad, kivihetetlen volt, pénz híján nem ment volna. Most lesz pénzem, és most menni is fog a dolog – csak Te akarjad. Suaviter in modo, fortiter in re. (Szelíden a módban, erősen a lényegben.) Az amerikai utamról egy szót se senkinek, Károlyt kivéve, mert különben a hitelezők raja mind rám támad. A hitelezők lajstromát otthoni levelemben elküldöm Neked, és

fel foglak batalmazni, velük egyenként véglegesen kiegyezkedni, mielőtt amerikai utamról ballanának. Sebtyben írom e levelet, és várva-várom kétségbeesetten jó választatot Voirinhez.” Utóirat: „Csak úgy menekülhetek, mert én okt. 5-12-ig Londonban játszom, és onnan Liverpoolba indulok, ahol bajóra szállok, másképp sohasem menekülhetnék. Gizi engemet 13-14-ére vár vissza Párizsba, és helyembe Te fogsz jönni. Érted? Légy jó hozzám, és hozd meg ezt az áldozatot. Kérlek! Írj tüstént!” Hogy mit válaszolt atyám e sürgető kérésre, nem tudom. Csak annyit tudok, hogy a művész családja a családfe távozása után is Párizsban maradt, és mindaddig ott élt, míg a családfe 12 év multán vissza nem tért.

A következő két levél már Londonból szól, és nem atyámhoz, hanem anyámhoz van intézve. Ennek okát nem tudom megadni. Az első levél okt. 9-ikére van keltezve. Arra kéri anyámat, hogy bizonyos zálogcédulákat, bizonyára a művész számára értékes tárgyakért (melyeket még Pesten volt kénytelen zálogba adni), egyelőre előlegezendő, de a hét végén általa megtérítendő 80 frt-ért váltsa magához, ekként megmentve a zálogholmikat. A hó vége felé indul. Aláírva: „Halálra kínzott Edéd.”

Másik levele így hangzik: „Ma (október) 28-án indulok Liverpoolba; onnan holnap Amerikába. Az útról körülményesebben fogok írni Neked, Antalnak meg Károlynak. Gizi még nem tud semmit. Szerdán, 30-án, vagy csütörtökön, 31-én fogja megtudni. A körülményes levélben minden meglesz. Roppan hatást idéztem elő itt Londonban. Amerikában egyelőre 6 hónapig maradok. Jetzt bin ich wie der Koloss von Rhodus, stebe fest mit beiden Füsse über dem Ocean. (Olyan vagyok most, mint a rhodosi kolosszus, szilárdan állok lábaimon az óceán felett.) Isten tartson meg Benneteket, engemet, gyermekeimet és feleségemet.” Az elmaradhatatlan utóirat: „Két nap múlva kapsz körülményes levelet. Gizinek csak azt mutassátok meg, amelyet megmutathatónak fogok megjelölni. Természetesen Ti semmit sem tudatok minderről.”

Az elutazás tényleg sikerült. Queenstownból (Irland déli partján), abonnan elindult, már útban az Egyesült Államok felé, a hajó fedélzetén október 30-án még egymás után két levelet ír, ismét atyámhoz. (E leveleket valószínűleg egy kis gőzös vitte vissza Queenstownba, miután egy ideig a sík tengerre kísérte volt a személyszállító gőzöst.) E levelek beszédesen írják le lelkiállapotát, ezer gondját, mely e nagy pillanatban lelkében rajzik, főleg pedig aggodalmas

érzelmeit, mellyel elhagyott családjára viszsza gondol, és amelynek sorsáról gondoskodni akar. Az első levél fején megadja amerikai címét (United States, E. Reményi, 50. Irving Place, New York), hogy ott mihamarabb hírt kapjon szeretteiről. A levél némileg a felesleges ismétlések kibagyásával rövidített szövege ez: „Édes Antalom! Légy kérlek segítségemre. Íme megtettem, amit meg kellett tennem. A tengeren vagyunk, és Gizi csak holnap fogja megtudni, hogy indulok az Egyesült Államokba. Ma küldtem el neki a szükséges pénzt. Hidd el, ő nem pazar, sőt fukar. De bolondériái által mentünk így tönkre. Gizinek haza kell menni. Ha megérkezik, légy gyengéd és főleg ne protektoroskodjál, hanem légy erányában jó tanácsokkal, és légy azon, hogy menjen a gyermekekkel falura, Serkébe, testvérehez, hogy a bitelezők ne bántsák. Te pedig kérlek, kérdezd ki Gizitől a főbb tartozásokat. A mostani világban a bitelezők megelégszenek 10-25 %-al. Lépj egyenként velük egyezsége, és az egyezségi pénzüsszeg kezeidhez fog mindig pontosan jutni. A szerződést csak 6 hónapra kötöttem. Nem olyan nagy summa, mint előbb hittem. De 24000 frankot mégis kapok, abból már kaptam 3000-et. Több dolgot meg kell fizetni, szegény Gizi egészen le van rongyolódva. Szánd meg (ne mutasd) és légy segítségére. Hogy Gizi most hazaérkezik, senkinek sem kell tudni egyelőre. Majd New Yorkból megírom, hogy mennyi pénzt küldhetek. A bitelezőkkel csak azután intézkedjél. Sikerem Angliában roppant volt, de ebben a saisonban azt nem folytathatom. Hat hónap múlva, ha akarok, haza mehetek. Szerződéssem olyan, hogy ha nagy sikerem lesz az Egyesült Államokban, akkor az impresszárióknak én fogok parancsolhatni. Itt a hajón ez a 42-ik levél, amit írok. Képzelted, olyan a fejem, mint a bordó, ezért már sokat nem is írok, mert azt hiszem megértettél. Művészi helyzetem gyönyörűen kezd kibontakozni, és a pénzbeli bajokból ez által könnyen ki fogok bontakozni, csak szabad mozgásom legyen, az pedig most van. Képzelted, mennyire fáj, hogy sem nőmtől, sem gyermekeimtől el nem búcsúzhattam. Az előlegezett 80 pengőt visszafizetendem; az elzálogosított tárgyakat nem akarom eladni, és ki is fogom váltatni. Gizi még most sem tudja Nándor házasságát. Ha szó esne róla, mondjátok, hogy bizony megházasodott, de nem boldog. Isten segítségével fogok dolgozni éjjel-nappal. Ha nem küldtem cikkeket (hangversenyeimről), akkor azért nem küldtem, mert nem akartam, hogy roppant nagy sikerem a magyar újságokban kiértölve legyen. A bitelezők

mindjárt aranybegyeket látnak. Főleg olyan koldus országban, mint a mienk, ahol minden tönkre megy, kivéven a kipödört bajuszt. Az is lekonyul már. Ó Istenem! Mily felette szomorú alakban jelentünk meg a kiállításon! (Az 1878-iki Párizsban rendezett világkiállítást érti.) Szegyenletes volt, még bajuszpedrőt sem küldtünk. Áldjon benneteket az ég, szeress, csókollak mindnyájatokat, Károlyt, Johannát és Téged; még egyszer kérlek testvéri szeretetedre és segítségedre. Megírtam Gizinek, hogy Téged megkértelek, segísd őt legjobb tanácsaiddal. Isten veletek és legyetek boldogok. Szeretők Edéd.”

Utóirat: „A hajó pompás, amelyen megyek. Megérkezésemkor ezt fogom sürgönyözni Neked: „Arrivé”. Ezt megteszem Gizi és a Ti nyugalmatokért. Ezt én a mai levelemben neki megírtam és megígértem – meg is tartom. Isten veletek, csókol Edéd.” Végül még: „Johanna extra puszillatitk. Hát a gyerekek hogy vannak?”

Előbbi levél után azonnal még egy „II. levél”-nek címzettet írt, mely tulajdonképpen nem más, mint az előbbinek folytatása, vagy hosszabb utóirata. E levélben ismételen kéri atyámat, hogy legyen segítségére, és Gizi irányában legyen a legjobb tanácsokkal. Mert elképzelhető, a rengeteg csapás, mely a szegény asszonyra van mérve, midőn anélkül, hogy bármit is gyanítana, egyszerre csak Queenstownból azt a hírt veszi, hogy férje eltűnt. „Nem szököm meg – így írja –, de nem kaphat meg, pénzzel el van látva, és így akár akar, akár nem, haza kell mennie, Párizsban maradása nincs.” Nagyon kéri atyámat, hogy e levél vétele után egy vigasztaló sürgönyt küldjön Párizsba, Gizinek. Megírta Gizinek, hogy atyám tüstént fog neki sürgönyözni, hogy csak jöjjön. „Légy segítségemre, ismétli még egyszer, és ne hagyj el – kérlek. Megteszed? Remélem. Képzeld csak kérlek, a csapást, ami éri.” Miután még felkéri, hogy Reinitzet, ki Párizsban is bepereltette, vegye rá, hogy elégedjek meg 500 frt-tal, kis összegekben fizetve. Így végzi levelét: Áldjon meg az ég és írj mentől elébb egy vigasztaló levelet Edédnek.”

Ezek voltak a főnixmadárként új életre rebbenő művész búcsúszavai, midőn addigi működésének színhelyét, a vén Európát elhagyta, hogy az Új Világban új teret nyisson magának, minden feszélytől menten, szabadon mozogva, és új sikereket vívjon ki, Isten adta tehetségével, kiforrott művészetével, melyben rendületlenül bízott. Amint Siegfried elhagyta Brühbildát, hogy

új bőstetteket bajtson végre, úgy neki is el kellett hagynia mindennek dacára is szeretett hitvestársát, nehogy művészi karja megbénuljon. Kövessük tehát a mi hősnöket hódító pályafutásának eme merőben új szakaszán, és lássuk, mily sors várt reá az Óceán túlpartján.

Első hangversenye New-Yorkban, 1878. november 11-én

Midőn Reményi 1878. nov. 10-én partra szállott, másodszer lépett Amerika földjére, mely második hazája lőn, és ahol végül, 20 évvel később, a nyugtalanul bolygó zenész örök nyugalomra tért. Már a megérkezése utáni napon, nov. 11-én fellépett New-Yorkban. Legelőször 28 évvel korábban játszott New-Yorkban, egy szerény mulatóhelyen, és hallatta zsenge, bontakozó művészetét. Feltűnést akkor nem keltett, nyomot nem hagyott. Azóta az Egyesült Államok zenei kultúrája hatalmasan fellendült, nagy zeneértő közönsége lett, melynek tetszéséért elsőrangú európai művészek versenyeztek. Csak kevéssel Reményi jötte előtt járt ott Wikelmj, és Reményi jövetelét a szokásos nagy reklám helyett csak egy rövidke újsághír előzte meg. Merész vállalkozás volt tehát ezek után a nagy amerikai főváros közönsége elé lépni. Mégis teljes diadalt aratott, melynek eleven képét nyújtja Loew Vilmos, egy alkalmi tudósító, ki „Az Ellenőr” 1878. dec. 4-iki számában „Két magyar művész diadala New-Yorkban” címmel, részletes tudósítást nyújt Gerster Etelka, kiváló magyar énekművésznő és Reményi Ede fellépéséről New-Yorkban, egy és ugyanazon napon.

E tudósításból főleg a Reményi Edére vonatkozó részleteket közlöm kivonatolva.

„E hó 11-én ismerkedett meg Amerikának a nagy metropolisa két művésszel, és azon idő óta, midőn a baza nagy önkéntes száműzöttje, Kossuth Lajos emelte fel itt ékesen szóló hangját hazája ügyében, magyar embernek Amerikában nem volt olyan szép fogadtatása, oly rokonszenves, óriási közönsége, mint Gerster Etelkának és Reményi Edének; azóta magyar ember nem hódított meg annyi szívet, amióta magyar nemzetünkről nem hallatszott újságokban és utcasarkokon, stb. annyi szép, jó és dicséretes.

Gerster Etelka az úton meghűlvén, csaknem 5 heti betegség után lépett fel e hó 11-én Bellini „Alvajáró”-jában, Amina szerepében, és evvel kirántotta a Mapleson féle olasz operatársaságot, melynek primadonnája volt, a közel álló bukásból. Az Acade-

my of Music, New-York óriási bangműterme, zsúfolásig megtelt. Gerster Etelka nagy, hódító művészetét hangosan hirdeti ma Amerika minden újsága. Ugyanezen este, csak alig pár lépésnyire az Akadémiától, a Steinway Hallban Reményi úr lépett fel. Reményi úr jövetele nem volt nálunk tudatos másképp, mint egy egyszerű kis hír által, mely pár hét előtt a lapok zenebíróvataiban állott. Egy és ugyanazon hónapban, melyben Wilhelmj játékára figyelt zenekedvelő népünk, merészen lép fel egyedül, és követeli az elsőbbséget a nagy német művész felett, követeli a babérkoszorút mindazon hegedűművészek felett, kik az utolsó időben felléptek, és akik közül a már említett német művészen kívül felsorolom még az orosz (helyesen: lengyel) Wieniauskit, a belga Vieuxtemps-t, a spanyol Sarasatét és az amerikaiak kedvencét: a norvég Ole Bullt. Minthogy az amerikai nép mit sem tisztel és becsül jobban, mint a bátorságot, már ezen körülménynél fogva Reményi fellépésekor oly fogadtatásban részesült, minőre büszkeséggel emlékezhet vissza évek után is. Igaz, hogy e fogadtatás melegségét emelte a jelenlévő magyarok részvétele, kik nemzeti ünnepnek tekinték egyszerű honfitársuk fellépését, és teljes számban jöttek el őt megélni. Reményi nagy győzelmet vívott ki. Soba, de soha idegen művész nem keltett oly általános bámulatot, mint ő. Hogy ezt jellemezzem, nem tehetek jobb szolgálatot, mint hogy idézem a helybeli lapok legnagyobbjait, így adván a legjobb képet arról, hogy mit tartanak Amerikában Reményiről. A citált újságok mindegyike nov. 12-ről kelt. Szó szerint idézek, de természetesen csak kis részleteket. A „New-York Times”, a nagy republikánus orgánus ezt írja: „Csak figyelniünk kellett Mendelssohn concertója első pár ütemeinek játszására, és máris elébünk tolt a tudat, hogy Reményi játéka e nagy mester revelációja volt reánk nézve.” A „New-York Herald”, a nagy világujság így ítélt: „Ő hangszerének nagy mestere, és soha egy hegedűművész nem keltett nagyobb bizalmat, és nem mutatott biztosabb otthoniasságot azon, mint ő. Játéka varázshatalmú, és a diminuendo passázásokban utólerbetetlen bájos szépségű. A „New York World” a demokrácia nagy lapja így szól: „Reményit bátran nevezhetjük a hegedű Lisztjének, vagy a hegedű Chopinjének.” A „New-York Daily Tribune”, a nagy konzervatív lap ítélete ez:

„Reményi egyike azon fenomenális művészeknek, kiket összehasonlítani nem lehet. Saját vas jelleme tűnik fel minden művén, technikai művészetében egyen-

rangú ő mindnyájukkal, de képzettségben, bizonyos indulatok kifejezésében túlbaladja mindazokat, kiket valaha hallottunk.” Az „Evening Post”, a nagy esti lapnak nézete az, hogy ő a legnagyobb hegedűművész, ki Amerikában valaha fellépett. A „Staatszeitung”, a nagy német újság bírálata ebben áll: „Der Ungar Reményi hat in Steinway Hall einem Erfolg gehabt, auf den er stolz sein kann... Durch sein Spiel lodert ein eigenes Feuer – und das reisst Alles mit sich fort.” (A magyar Reményi olyan sikert aratott a Steinway Hallban, amire büszke lehet... Játékában sajátos tűz lobogott, amellyel mindenkit magával ragadott.)

A többi kisebb-nagyobb lapok hasonlóképpen egyértelműen Reményi dicséretében. A helybeli magyarok vetélkednek egymással a nagy művésznél való tisztelkedésben. Ma egyenként tódulnak szállodájába, holnap díszlakomát rendeznek számára, és meghívás meghívást követi. Reményi a koncertszezón oroszlánja. Nincs kétség abban, hogy utazása az Unióban nagy diadalmenet lesz.

Hangversenykörutak az Egyesült Államokban 1878–1884-ig

A jövendölés be is vált. Reményi a következő hetek folyamán a new-yorki filharmonikus hangversenyeken vett részt, azután a brooklyni filharmonikus hangversenyeken, melyeket Thomas Tivadar, a kiváló dirigens vezényelt. Majd Bostonban, Hartfordban, és december végén Washingtonban játszott, ahol Hayes állami elnök vendége volt a Fehér Házban.

1879-ben folytatta amerikai turnéját, fellépett New-York, Albany, Troy, Buffalo, Cincinnati, Chicago, Quincy, Illinois, Burlington, Iowa és más városokban. 1880-ban egészen Colorádóig terjesztette ki körútját, és a többi közt igen jól érezte magát a bányásztelepeken, hol nagyon kedvelték rögtönzéseit. Hangversenykörútjait időnként megújítva, egészen 1884-ig tartózkodott Amerikában. Bejárta az Unió és Kanada majdnem minden városát, volt Mexicóban és Havannában is. New-Yorkban különösen gyakran szerepelt. A „World” new-yorki hírlap 1898 V/16-iki száma (nekrológ) felemlíti például, hogy huzamosabb ideig volt szerződötve a Koster és Bid vállalat által, melynek hangversenyterme a 23. utcában volt. Bővebb részletek ismeretlenek. A hírlapi bírálatok, melyeket az amerikai életrajz közöl, tele vannak dicséretekkel.

Földközi utazás 1884-1890

Reményi 1884-ben egyszerre csak eltűnt. Jó ideig az amerikai közönség semmit sem tudott e mindig némileg rejtélyes bohém ember hollétéről, míg végre Ausztráliából jöttek hírek róla. Később kiderült, hogy Reményi egy kisebb művész társasággal, melyet maga köré gyűjtött, földközi utazásra indult, ekképp ismételve meg bírveves művész-társának, Wilhelmjnek egzotikus hangversenykörútját, melyet emez 1878 és 1882 között végzett volt. Csakhogy Reményi művészi körútja a föld körül még nagyobb szabású, és hosszabb tartalmú volt, talán páratlan a maga nemében. Bejárta Ázsia, Ausztrália, Afrika sok részét, tehát az egész egzotikus világot. Nem csoda, hogy való hír csak kevés jutott el az amerikai és európai újságokba, de annál több regényes és rejtelmes hír keringett róla, főleg Amerikában. Híre járt, hogy hajótörést szenvedett és odaveszett, majd azt rebesgették, hogy vademberek megölték, vagy hogy kevésé ismert országokban nyoma veszett. De azután ismét csak felbukkant valahol a világ végén, ép egészségben, jó kedvben, gyönyörű dolgokat látva, sokat tapasztalva, és fáradhatatlanul vándorolva mind tovább, valami ellenállhatatlan vágytól űzve, egy újabb Bolygó Hollandi módjára. Olykor kofferek, elhagyott holmik érkeztek tőle vissza, ami persze mindig új okot adott kalandos találgatásokra.

Útvonalát azért nagyjából összeállíthatjuk. A legbritelebb forrást képeznék saját levelei, de ő utazása alatt nagyon kevés levelet írt hozzátartozóinak, ismerőseinek, barátainak; úgy látszik örült, hogy jó időre bántat fordíthatott Amerikának és Európának. Azonban fennmaradt egy levele, melyet Owen nevű amerikai barátjának 1887. január 19-én írt Benton Harbour-ba, amikor az Indiai Óceánon útban volt Mauritius szigete felé. Forrásul szolgál nevének egy 1890. dec 3-án, már a művész hazaérkezése után, Neuilly-ből, atyámbhoz intézett levele, és egy interjú, melyet fél évvel világhörüli utazásának befejezése után, egy londoni riporternek adott, és amely az „Evening Star” 1891. január 18-iki számában jelent meg. Ezek szerint Reményi 1884. július végén utazott el Kaliforniából, és a Csendes Óceánt délnyugati irányban átszelvén, legelőbb a Sandwich szigeteket (a Havaii-szigetek másik neve) érintette (Honolulu), ahol egy hónapig időzött. Október elején kikötött Ausztrália keleti partján, és Sydney városában lépett fel először a legif-

jabb világrész területén, a lehető legnagyobb sikert aratva. Bejárta azután Új-Zélandot, hol különösen Dunedinban (Déli sziget) ünnepelték, és ahol egy maori főnök külön meghívása folytán egy tisztán maorikból álló ballgatóság előtt is játszott, valamint Tasmániát, és ismét visszatért Ausztráliába, melynek minden nagyobb városát meglátogatta. Melbourne-ben történt, hogy felfedezte Armstrong asszony kiváló zenei képességét, és nagyszerű hangját. Nevezett azután az ő buzdítására kiképezte magát Európában, és Melba néven híres énekesnővé lett. Midőn én 1893-ban Sydneyben jártam, még többen emlékeztek nagybátyámra.

1885 őszén a Torres szoroson át Jáva szigetére hajózott. Itt is hosszabb ideig időzött, és a hollandusok elragadtatással fogadták. Midőn 1893-ban Batáviában (Indonézia fővárosának, Djakartának holland neve) voltam, megismerkedtem Karácson Árpád magyar ültetvényessel és vállalkozóval, aki szoros viszonyba lépett volt Reményivel, kinek arcképét is bírta emlékül. E képet nagy becsben tartotta, mert emlékeztette a Reményivel, Jáva szigetén együtt töltött időkre. Elbeszélte nekem, hogy Reményi igen megkedvelte őt, és egész ottléte alatt vele kellett lennie. Pedig Reményi sokáig időzött Jáván. Nagyon megszerette a gyönyörű szigetet, és a jó embereket, akik lakják. De ők is viszont szerették őt. Abová csak jött, összesereglettek az európaiak és a malájok is, mert bizony ritkán jön oda művész ember. És ő nem csak a kozmopolita zeneirodalom jeles műveit adta elő, hanem ha jó kedvében volt, eljátszotta a messze magyar baza egy-egy bús dalát is, mellyel épp úgy elérzékenyítette jávai ballgatóit, mintha csak Magyarországon lett volna. Íme az igazi érzés hatalma.

Karácson sok érdekes adomát tudott művész barátjáról. Reményi, ismervén a világ nagy részét, tudta becsülni a nagy, világhódító nemzetek kiváló tulajdonságait. De ha kellett, kardot rántott kicsiny szülőhazája becsületére is. Egyszer egy batáviai hölgy, híres szépség, bele akart kötni. „Mondja Reményi – kérdé tőle –, igaz-e hogy a magyar nyelvet idegen nem tudja megtanulni, olyan csúnya és nehéz?” „Nagyságos asszony – felelé a művész –, hogy szép-e vagy nem a magyar nyelv, meg hogy nehéz-e, azt nem tudom megmondani. Nálunk Magyarországon a nép azonban azt tartja, hogy az angyalok magyarul beszélnek. Ennélfogva én azt tartom, hogy Kegyed igen hamar megtanulna magyarul.” A bók letőri az írónia nyílhegyét. A hölgy a

badakozás ilyen lovagias módjához nem volt hozzászokva. Le volt főzve, s mintbogy a párbeszéd nyilvánosan folyt, szégyenében mélyen elpirult.

Jáva után Burma, Elő-India, Ceylon került sorra. Indiában sok időt töltött. Érdekelte ezen annyira sajátos világ művészete, főleg zeneművészete. Calcuttában volt alkalma az eredeti, hamisítatlan hindu zenével behatóbban megismerkedni. Élt ottan egy Radsa Sir Sourindro Mobun Tagur (angolosan írva Tagore) nevű depossedált (birtokaitól megfosztott) bengál fejedelem, ki nagy általános műveltséggel bírt, angolul is tökéletesen beszélt és írt, és aki célul tűzte ki magának, hogy népe szellemi világát megismerteti Európával. Nagy tudós lévén, egész sor könyvet írt angol nyelven is, a hindu drámáról, zenéről és táncművészetről. A zenét tudományosan és művésziesen művelte otthonában, a „Pathoriagata Raj Bati” nevű palotában, ahol hangszergyűjteménye is van. E gyűjtemény világhírű, mert magában foglalja India összes hangszereit, melyeknek száma pedig rendkívül nagy. Van például köztük egy húros hangszer, melynek hangdobozza két üres strucctojásból áll. Legérdekesebb azonban a csupán Indiában előforduló „nyasztaranga”, egy fűvös hangszer, melyet azonban nem fűjnek, hanem kívülről a gégebehez illesztve, a hangszálak rezgésével hoznak hangzásba. A radzsa a bécsi Naturhistorisches Hofmuseum számára is adományozott egy indiai hangszergyűjteményt. Általában előszeretettel gyakorolta az érintkezést előkelő, vagy tudós idegenekkel. Valahányszor egy-egy hadibajónk Calcuttában időzött, a radzsa mindig rendezett ez alkalomból művészestélyt palotájában. Ily nemű tevékenység mellett nem csoda, hogy a radzsa nemcsak a Ferenc József rend kiskeresztjét, és a „Star of India” rendjét bírja (az utóbbi révén címe „Sir”), hanem se szeri, se száma egyéb külföldi rendjeleinek, és a tudományos társulatok, melyeknek tagja, egész légiót tesznek. Evvel az érdekes és nagytudású férfivel ismerkedett meg tehát Reményi, amikor 1885-ben vagy 1886-ban, Calcuttában időzött, a bengáli zene iránt érdeklődött. Megismerkedését, és első találkozásuk eredményét ő maga részletesen írta le, s tette közzé a Calcuttában megjelenő „Daily English-man”-ben, melyet magyar fordításban, teljes terjedelmében ide mellékelek.

Közreadja: Rakos Miklós

(Következő számunkban folytatjuk)